Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology
Vol.7, No.12, Spring & Summer 2026, 131-167
jcst.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/jcst.2026.93307.1320

ATU PRESS

Original Research
Accepted: 14/09/2026
Revised: 07/08/2026
Received: 05/06/2026
ISSN: 2717-1108
eISSN: 2717-1116

The Theological Construction of War in Islamic Theological Schools

Mohammad Heydarifard — Faculty Member, Department of Islamic Studies, Faculty of Basic and Applied Sciences, Kermanshah University of Technology, Kermanshah, Iran

Mohammad Karami* — Associate Professor, Department of General Studies, Faculty of Medicine, Kermanshah University of Medical Sciences, Kermanshah, Iran

Abstract

The transformation of doctrinal disagreements into sacred conflicts is a major challenge in theological studies, political theology, and the history of Islamic thought. The central question is which theological structures turn religious disagreement into sacred violence, and what capacities Islamic theological traditions possess to restrain this process. The study analyzes the theological foundations and epistemic mechanisms underlying the formation of a "theology of war" in Islamic sects. Using a descriptive-analytical method and a comparative approach, the study examines the theological foundations of the theology of war among the Khawārij, Muʿtazila, Ashʿarīs, Māturīdīs, and Imāmiyya. The theology of war is not merely a product of juristic rulings or political circumstances, but of a network of epistemological, soteriological, anthropological, and eschatological concepts. The monopolization of truth, the absolutization of identity boundaries, the expansion of takfīr (excommunication), and turning the opponent into a "theological enemy" are the main stages in the escalation from disagreement to sacred violence. The schools differ not in their belief in religious

*Corresponding Author: Mohammad.karami@kums.ac.ir
How to Cite: Heydarifard, M., Karami, M. (2026). The Theological Construction of War in Islamic Theological Schools. *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology. 7 (12).* 131-167. DOI: 10.22054/jcst.2026.93307.1320

truth but in how they construe the relationship between truth, error, and the religious other. By narrowing the distance between error and unbelief, the Khawārij developed a strong capacity for a theology of elimination, whereas the Muʿtazila and the Imāmiyya, by distinguishing degrees of error and restricting takfīr, provided greater theological resources for limiting violence. Confronting religious violence requires not the rejection of religion but a critical internal rereading that strengthens interpretations linking the pursuit of truth with rationality, justice, and human dignity.

Introduction

Religious war and violence in Islam are multilayered phenomena that cannot be reduced to political, social, or juristic factors. Although the rules of jihad, power relations, and historical circumstances have shaped the emergence of religious wars, every act of violence is preceded by a framework of meaning that determines who counts as "self" or "other," "believer" or "enemy of truth." The first stage in legitimizing religious violence thus occurs in interpreting the world and drawing doctrinal boundaries, not on the battlefield. War acquires sacred meaning when human conflict is reinterpreted as a cosmic battle between absolute good and absolute evil (Juergensmeyer, 2003) and when eliminating the other becomes a moral and religious duty (Cavanaugh, 2009).

The study therefore distinguishes the "theology of war" from the "jurisprudence of war." The latter concerns how war is to be waged—its conditions, limits, and the treatment of prisoners—whereas the former asks how war can come to be regarded as sacred and endowed with otherworldly value. In the Islamic tradition, this possibility derives less from juristic rulings than from the way core theological concepts are defined: faith, unbelief, salvation, misguidance, rebellion (baghy), and commanding right and forbidding wrong. The central question is which theological foundations in Islamic sects have produced the theological construction of war and the religious legitimation of violence, and what resources the tradition offers for a theology of peace. The study hypothesizes that the more a theological system emphasizes the monopoly of truth, sectarian soteriology, an expansive notion of unbelief, and the absolute unity of faith and

works, the greater its capacity to produce theological enemies; conversely, moral rationality, graded conceptions of error, and restrictions on takfīr enhance the prospects for a theology of peace.

Literature Review

Few studies have systematically examined the theological roots of the theology of war in Islamic sects. The existing literature falls into four groups. The first addresses jihad, its historical development, and the relation between jurisprudence, politics, and war: Kelsay (2007) shows that the Islamic tradition contains resources for limiting war, and Peters (1996) traces how political change reshaped the concept of jihad. The second examines takfīr, identity boundaries, and sectarian violence: Abou El Fadl (2005) links exclusivist readings to diminished theological tolerance, and Jackson (2002) shows how orthodoxy has been bound up with drawing the boundaries of the community of faith, while classical heresiographers such as al-Shahrastānī and al-Baghdādī document how the Khawārij erased the line between political dissent and apostasy. The third, from the perspective of political theology, analyzes the relation between religion, violence, and the sacred, drawing on Schmitt, Girard, and Juergensmeyer, but treats religion and violence in general rather than the internal differences among Islamic schools. The fourth highlights the tradition's internal resources for restraining violence, as in the works of Hallaq, al-Jābirī, and Ṭāhā ʿAbd al-Raḥmān. What remains missing is a systematic account of how the core concepts of kalām can form a structure that, under particular historical conditions, makes holy war possible, together with an analysis of the capacities of schools such as the Muʿtazila, the Māturīdīs, and the Imāmiyya to restrain it.

Methodology

The study adopts a descriptive-analytical method and a comparative approach. It first analyzes the core concepts associated with the theology of war, namely truth, faith, unbelief, salvation, takfīr, and the theological enemy, and then compares how these concepts operate in different theological systems. Its theoretical framework treats the theological construction of war as comprising four components: epistemic (an exclusive conception of truth), soteriological (equating

the boundaries of salvation with those of a group), anthropological (recasting the fallible opponent as a theological enemy), and eschatological (reinterpreting historical conflict as a final battle between good and evil). Five traditions, the Khawārij, the Muʿtazila, the Ashʿarīs, the Māturīdīs, and the Imāmiyya, are examined according to four indicators: the definition of truth and error, the relation between faith and works, the status of the doctrinal opponent, and the capacity to generate or restrain violence.

Conclusion

The study shows that holy war is a semantic and interpretive phenomenon before it is a military or political one: war gains religious legitimacy when, within a particular theological system, the opponent is shifted from "human other" to "sacred enemy." The source of religious violence is therefore not belief in divine truth as such, but a particular interpretation of truth, religious identity, and the relation between self and other. This construction unfolds cumulatively, from doctrinal disagreement to the monopolization of truth, takfīr, enemy-making, and the sanctification of violence, with takfīr stripping the opponent of epistemic, moral, and political legitimacy.

The schools differ chiefly in the distance they maintain between disagreement and elimination. By equating faith with works and treating grave sin as unbelief, the Khawārij collapsed this distance and formulated the classic theology of elimination. The Muʿtazila, through the doctrine of the intermediate position (al-manzila bayn al-manzilatayn), and the Imāmiyya, through graded distinctions between unbelief (kufr), misguidance (ḍalāl), sinfulness (fisq), and rebellion (baghy), offered greater resources for restraining takfīr and preserving the possibility of reform. The Ashʿarīs combined caution in takfīr with an emphasis on divine omnipotence that could, under certain conditions, legitimize authoritarian power, while the Māturīdīs, by separating moral failing from the collapse of faith, slowed the move from disagreement to takfīr.

No theological system, however, is inherently violent or inherently peaceful, since interpretation and political power mediate between doctrine and its historical outcomes. Religious violence can thus be countered not by rejecting religion but by reconstructing

theological concepts from within: strengthening religious rationality, distinguishing truth from human understanding of it, restricting takfīr, acknowledging human fallibility, and upholding the dignity of the opponent. Future research should shift from asking whether religion is violent to asking which interpretive and theological structures enable or restrain violence.

Keywords: Theology of War; Takfīr; Religious Violence; Theological Enemy; Islamic Theological Schools; Soteriology.

مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۱۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۲۳
ISSN: ۲۷۱۷-۱۱۰۸
eISSN: ۲۷۱۷-۱۱۱۶

پژوهشنامهٔ کلام تطبیقی شیعه
دوره ۷، شماره ۱۲، بهار و تابستان ۱۴۰۵، ۱۳۱-۱۶۷
jcst.atu.ac.ir
DOI: 10.22054/jcst.2026.93307.1320

ساخت الهیاتی جنگ در فرقه‌های کلامی اسلامی

محمد حیدری فرد استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم پایه و کاربردی، دانشگاه صنعتی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران

محمد کرمی * دانشیار، گروه دروس عمومی، دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، کرمانشاه، ایران

چکیده

تبدیل اختلافات اعتقادی به منازعات مقدس، یکی از چالش‌های مهم در مطالعات کلامی، الهیات سیاسی و تاریخ اندیشه اسلامی است. پرسش اصلی پژوهش این است که چه ساختارهای الهیاتی و کلامی زمینه تبدیل اختلاف دینی به خشونت مقدس را فراهم می‌کنند و چه ظرفیت‌هایی در سنت‌های کلامی اسلامی برای مهار این فرآیند وجود دارد؟ پژوهش حاضر با هدف تحلیل مبانی کلامی و سازوکارهای معرفتی شکل‌گیری «الهیات جنگ» در فرقه‌های اسلامی انجام شده است. این پژوهش با روش توصیفی ـ تحلیلی و رویکرد تطبیقی، مبانی کلامی شکل‌گیری الهیات جنگ را در فرقه‌های خوارج، معتزله، اشاعره، ماتریدیه و امامیه بررسی می‌کند. الهیات جنگ نه صرفاً محصول احکام فقهی یا شرایط سیاسی، بلکه نتیجه شبکه‌ای از مفاهیم معرفتی، نجات‌شناختی، انسان‌شناختی و فرجام‌شناختی است. انحصار حقیقت، مطلق‌سازی مرزهای هویتی، توسعه مفهوم تکفیر و تبدیل مخالف به «دشمن الهیاتی»، مهم‌ترین مراحل گذار از اختلاف به خشونت مقدس‌اند. تفاوت اساسی مکاتب کلامی در اصل اعتقاد به حقیقت دینی نیست، بلکه در نحوه تفسیر رابطه میان حقیقت، خطا و دیگری است: خوارج با کاهش فاصله میان خطا و کفر، ظرفیت بالایی برای تولید الهیات حذف ایجاد کردند؛ درحالی‌که معتزله و امامیه با تفکیک مراتب خطا و محدودسازی تکفیر، امکان الهیاتی بیشتری برای محدودکردن خشونت فراهم ساختند. مقابله با خشونت دینی نیازمند نفی دین نیست، بلکه مستلزم بازخوانی انتقادی درون‌دینی و تقویت قرائت‌هایی است که میان حقیقت‌جویی، عقلانیت، عدالت و کرامت انسانی پیوند برقرار می‌کنند.

کلیدواژه‌ها: الهیات جنگ، تکفیر، خشونت دینی، دشمن الهیاتی، فرقه‌های کلامی اسلامی، نجات‌شناسی.

*نویسنده مسئول: m.e.abdollahi@ut.ac.ir

۱. مقدمه

مسئله جنگ و خشونت دینی در اسلام، پدیده‌ای چندلایه است که نمی‌توان آن را صرفاً به عوامل سیاسی، اجتماعی یا فقهی فروکاست. اگرچه احکام جهاد، روابط قدرت و شرایط تاریخی نقش مهمی در ظهور جنگ‌های دینی داشته‌اند، اما پیش از شکل‌گیری هرگونه کنش خشونت‌آمیز، نوعی چارچوب معنایی و الهیاتی وجود دارد که تعیین می‌کند چه کسی «خودی» و چه کسی «دیگری» و چه کسی «مؤمن» و چه کسی «دشمن حقیقت» تلقی شود. به تعبیر دیگر، نخستین مرحله مشروعیت‌بخشی به خشونت دینی، در سطح تفسیر جهان و تعریف مرزهای اعتقادی رخ می‌دهد، نه در سطح میدان جنگ.

از این منظر، جنگ، هنگامی واجد معنای مقدس می‌شود که نزاع انسانی از سطح اختلاف منافع یا دیدگاه‌های متفاوت، فراتر رود و به‌صورت نبرد میان خیر مطلق و شر مطلق، تفسیر شود. در چنین ساختاری، مخالف، دیگر صرفاً فردی با دیدگاهی متفاوت نیست، بلکه به‌عنوان تهدیدی علیه نظم الهی و حقیقت مقدس معرفی می‌شود. یورگنسمایر نشان می‌دهد که در بسیاری از سنت‌های دینی، خشونت، زمانی قابلیت تقدس پیدا می‌کند که در قالب «نبرد کیهانی» و تقابل نهایی خیر و شر، بازنمایی شود (Juergensmeyer, 2003: 6). کاوانا نیز بر این نکته تأکید می‌کند که آنچه خشونت دینی را امکان‌پذیر می‌سازد، صرف وجود باورهای دینی نیست، بلکه فرآیند خاصی از تفسیر است که در آن، حذف دیگری به وظیفه‌ای اخلاقی و دینی تبدیل می‌شود (Cavanaugh, 2009: 4).

بر این اساس، مفهوم «الهیات جنگ» را باید از «فقه جنگ»، تفکیک کرد. فقه جنگ عمدتاً به پرسش‌هایی مانند شرایط جهاد، حدود نبرد، احکام اسیران و روابط جنگ و صلح می‌پردازد؛ اما الهیات جنگ به پرسشی بنیادی‌تر پاسخ می‌دهد: چرا اساساً جنگ می‌تواند در ذهنیت دینی، امری مقدس و دارای ارزش اخروی تلقی شود؟ به‌بیان‌دیگر، فقه جنگ، درباره «چگونگی جنگیدن» بحث می‌کند، اما الهیات جنگ، درباره «امکان مقدس‌شدن جنگ» سخن می‌گوید. در سنت اسلامی، این امکان بیش از آنکه صرفاً از احکام فقهی ناشی شود، با نحوه تعریف مفاهیم بنیادین کلامی مانند ایمان، کفر، نجات، ضلال، بغیو

امربه‌معروف ارتباط دارد؛ هرگاه نظام کلامی، حقیقت را کاملاً انحصاری، ایمان را امری، صفر و یک و مخالف را خارج از قلمرو نجات، تعریف کند، زمینه تبدیل اختلاف به دشمنی الهیاتی افزایش می‌یابد. در مقابل، هرگاه امکان خطا، تأویل، تفاوت درجات ایمان و تفکیک میان خطا و کفر، پذیرفته شود، ظرفیت برای خشونت، کاهش می‌یابد.

در میان فرقه‌های اسلامی، تفاوت در فهم نسبت ایمان و عمل، تأثیر مستقیمی بر چگونگی مواجهه با مخالف داشته است. خوارج با پیوند کامل ایمان و عمل و تکفیرِ مرتکب کبیره، یکی از نخستین نمونه‌های تاریخی تبدیل اختلاف سیاسی به دشمنی دینی را ارائه کردند (اشعری، ۱۴۰۰ ق: ۱/ ۱۶۸). در مقابل، مرجئه با جداکردن ایمان از عمل، از توسعه سریع تکفیر، جلوگیری کردند (بغدادی، ۱۴۱۶ ق: ۲۰۲). معتزله با نظریه «المنزلة بین المنزلتین» و تأکید بر عدل الهی، تلاش کردند میان خطای انسانی و خروج از ایمان، فاصله ایجاد کنند (قاضی عبدالجبار، ۱۴۱۳ ق: ۵/ ۱۴۷). امامیه نیز با تفکیک میان کفر، ضلال، فسق و بغی، امکان محدودسازی دشمن‌سازی الهیاتی را فراهم ساختند (مفید، ۱۴۱۳ ق، الف: ۳۹).

اهمیت بررسی این مسئله در دوره معاصر نیز افزایش یافته است؛ زیرا ظهور جریان های تکفیری و خشونت‌های مذهبی نشان داده است که تحلیل سیاسی یا امنیتی خشونت دینی، بدون بررسی ریشه‌های معرفتی و کلامی آن، تحلیلی ناقص خواهد بود. کلسای نشان می‌دهد که حتی در بحث جنگ عادلانه اسلامی، فهم اخلاقی و کلامی از مشروعیت جنگ، نقشی تعیین‌کننده دارد (Kelsay, 2007: 103)؛ بنابراین، بررسی ساخت الهیاتی جنگ می‌تواند نشان دهد که چگونه برخی قرائت‌های دینی، از اختلاف‌نظری به حذف عملی دیگری، گذر می‌کنند. براین اساس، پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که:

چه مبانی کلامی در فرقه‌های اسلامی به شکل‌گیری ساخت الهیاتی جنگ و مشروعیت‌بخشی دینی به خشونت انجامیده است؟ و پرسش‌های فرعی عبارت هستند از: ۱. چه رابطه‌ای میان انحصار حقیقت، تکفیر و تولید دشمن الهیاتی وجود دارد؟ ۲. تفاوت مکاتب کلامی اسلامی در مواجهه با مخالف اعتقادی چیست؟ ۳. چه ظرفیت‌هایی در سنت کلامی اسلامی برای بازسازی الهیات صلح وجود دارد؟

فرضیه اصلی مقاله آن است که هرچه یک نظام کلامی بر انحصار حقیقت، نجات گرایی فرقه‌ای، توسعه مفهوم کفر و پیوند مطلق ایمان و عمل، تأکید بیشتری داشته باشد، ظرفیت بیشتری برای تولید دشمن الهیاتی و مشروعیت‌بخشی به جنگ مقدس، خواهد داشت؛ در مقابل، هرچه عقلانیت اخلاقی، تفکیک مراتب خطا و محدودسازی تکفیر، تقویت شود، امکان شکل‌گیری الهیات صلح، افزایش خواهد یافت. بررسی تاریخ کلام اسلامی نشان می‌دهد که همه مکاتب کلامی به یک اندازه ظرفیت تولید خشونت ندارند.

این پژوهش با روش توصیفی ـ تحلیلی و رویکرد تطبیقی، نخست مفاهیم بنیادی مرتبط با الهیات جنگ، ازجمله حقیقت، ایمان، کفر، نجات، تکفیر و دشمن الهیاتی، به‌صورت مفهومی تحلیل شده‌اند؛ سپس نحوه ظهور و کارکرد این مفاهیم در نظام‌های کلامی مختلف اسلامی بررسی تطبیقی شده است. هدف پژوهش، داوری تاریخی درباره همه منازعات اسلامی نیست، بلکه تحلیل سازوکارهای معرفتی، کلامی و منطق الهیاتی تولید دشمن است که در شرایط خاص تاریخی می‌توانند اختلاف دینی را به خشونت مقدس، تبدیل کنند.

بنابراین، نوآوری پژوهش حاضر در ارائه مدلی تحلیلی برای تبیین سازوکار تولید و مهار خشونت دینی در سنت کلام اسلامی است. برخلاف پژوهش‌های پیشین که عمدتاً بر فقه جهاد، تاریخ جنگ‌های اسلامی یا جامعه‌شناسی افراط‌گرایی، تمرکز داشته‌اند، این مقاله با بازسازی مفهومی «ساخت الهیاتی جنگ» نشان می‌دهد که خشونت دینی پیش از آن‌که پدیده‌ای سیاسی یا نظامی باشد، محصول سازمان‌یافتگی مفاهیم و اعتقادات کلامی در نسبت با حقیقت، تکفیر، نجات و دیگری است (Odak, 2024: 4-9). این مدل، با بهره‌گیری از الهیات سیاسی، نظریه خشونت مقدس و تحلیل تطبیقی مکاتب کلامی اسلامی، چارچوبی نو برای مطالعه رابطه دین، خشونت و جنگ ارائه می‌کند؛ بنابراین این پژوهش در پی اثبات خشونت‌زا یا صلح‌طلب بودن هیچ‌یک از مکاتب کلامی نیست؛ بلکه می‌کوشد سازوکار الهیاتیِ تبدیل اختلاف اعتقادی به خشونت مشروع را تبیین کند. ازاین‌رو، نوآوری مقاله در ارائه یک «مدل تحلیلی» برای تبیین فرآیند تولید خشونت دینی است، نه صرف توصیف دیدگاه‌های فرق کلامی. برای رسیدن به این مدل در مرحله

تحلیل، پنج سنت کلامی خوارج، معتزله، اشاعره، ماتریدیه و امامیه بر اساس چهار شاخص بررسی شده‌اند: ۱. نحوه تعریف حقیقت و خطا؛ ۲. نسبت ایمان و عمل؛ ۳. جایگاه مخالف اعتقادی؛ ۴. ظرفیت تولید یا مهار خشونت.

۲. پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های مربوط به جنگ، خشونت دینی و مشروعیت‌بخشی الهیاتی به آن، کمتر پژوهشی به‌صورت نظام‌مند، ریشه‌های کلامی و ساختارهای معرفتیِ تولیدکننده «الهیات جنگ» در فرقه‌های اسلامی را بررسی کرده است. ازاین‌رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با عبور از تحلیل صرفاً فقهی یا تاریخی جنگ، به لایه‌های عمیق‌تر کلامی و الهیاتی آن بپردازد.

نخستین دسته از پژوهش‌ها، به بررسی مفهوم جهاد، تحول تاریخی آن و نسبت میان فقه، سیاست و جنگ در تمدن اسلامی اختصاص دارد. در این حوزه، آثار متعددی کوشیده‌اند نشان دهند که چگونه مفهوم جهاد در دوره‌های مختلف تاریخی، تحت تأثیر شرایط سیاسی و اجتماعی، تفسیرهای متفاوتی یافته است. از مهم‌ترین آثار این حوزه، پژوهش جان کلسای است که مسئله جنگ عادلانه را از منظر اخلاق اسلامی بررسی می‌کند. او نشان می‌دهد که سنت اسلامی، برخلاف برداشت‌های ساده‌انگارانه، دارای ظرفیت‌هایی برای محدودسازی جنگ و تعیین شرایط اخلاقی آن بوده است (Kelsay, 2007: 103). هم‌چنین رودلف پیترز در اثر خود، تحول مفهوم جهاد را از دوره کلاسیک تا دوران معاصر، تحلیل کرده و نشان می‌دهد که چگونه تغییرات سیاسی و تاریخی بر فهم این مفهوم تأثیر گذاشته است (Peters, 1996: 15). در مطالعات اسلامی نیز در آثاری، نسبت میان قدرت سیاسی، فقه اسلامی و مشروعیت جنگ را بررسی کرده‌اند. بااین‌حال، تمرکز اصلی آن‌ها غالباً بر سطح فقهی، تاریخی و سیاسی است و کمتر به این پرسش پرداخته‌اند که چه مبانی کلامی پیش از مرحله فقهی، امکان تبدیل مخالف به دشمن مقدس را فراهم می‌کنند.

دسته دوم پژوهش‌ها، به رابطه میان تکفیر، مرزهای هویتی و خشونت مذهبی

پرداخته‌اند. این آثار نشان داده‌اند که چگونه تعریف سخت‌گیرانه از ایمان و کفر می‌تواند زمینه حذف دینی مخالفان را فراهم کند. خالد ابوالفضل با بررسی جریان‌های افراطی معاصر، نشان می‌دهد که قرائت‌های انحصارگرایانه از دین، غالباً با کاهش ظرفیت تحمل الهیاتی و گسترش سازوکارهای حذف همراه می‌شوند (Abou El Fadl, 2005: 21). هم‌چنین در پژوهشی دیگر، نشان داده‌شده که مفهوم ارتدوکسی در تاریخ اسلام، همواره با مسئله تعیین مرزهای «درون» و «بیرون» جامعه ایمانی، پیوند داشته است (Jackson, 2002: 56).

اهمیت این آثار در آن است که رابطه میان ساخت هویتی و خشونت را آشکار می‌سازند؛ بااین‌حال، بخش مهمی از این مطالعات، بیشتر بر پیامدهای عملی تکفیر و جریان‌های افراطی تمرکز دارند و کمتر به ریشه‌های کلامی کلاسیک آن، یعنی نحوه تعریف ایمان، نجات، حقیقت و جایگاه مخالف در نظام‌های کلامی پرداخته‌اند. برای نمونه، شهرستانی در الملل و النحل نشان می‌دهد که چگونه برخی جریان‌ها، به‌ویژه خوارج، مرز میان اختلاف سیاسی و خروج دینی را از میان بردند و مخالف را در قلمرو کفر قرار دادند (شهرستانی، ۱۴۰۴ ق: ۱/ ۱۱۵). هم‌چنین بغدادی در الفرق بین الفِرَق با تحلیل مفهوم «فرقه ناجیه»، به مسئله مرزبندی نجات‌شناختی میان گروه‌های اسلامی توجه کرده است (بغدادی، ۱۴۱۶ ق: ۷). این آثار، زمینه تاریخی و کلامی شکل‌گیری مرزهای هویتی را فراهم می‌کنند.

دسته سوم، پژوهش‌هایی هستند که از منظر فلسفی و الهیات سیاسی، رابطه میان دین، خشونت و امر مقدس را تحلیل کرده‌اند. در این حوزه، آثار نظری متفکرانی مانند کارل اشمیت، رنه ژیرار و مارک یورگنسمایر، نقش مهمی داشته‌اند. کارل اشمیت در نظریه الهیات سیاسی خود نشان می‌دهد که مفاهیم سیاسی مدرن، در بسیاری موارد، ساختارهایی الهیاتی دارند و مفهوم دشمن، تصمیم استثنایی و حاکمیت، ریشه‌هایی در الگوهای دینی دارند (Schmitt, 2005: 27). از منظر او، دشمن‌سازی یکی از عناصر بنیادی در شکل‌گیری نظم سیاسی است.

رنه ژیرار در کتاب خود، با تحلیل رابطه میان امر مقدس و خشونت، نشان می‌دهد که

چگونه جوامع انسانی، گاهی، خشونت را از طریق سازوکارهای دینی و آیینی مشروعیت می‌بخشند (Girard, 1977: 302). هم‌چنین مارک یورگنسمایر در کتاب (Terror in the Mind of God) مفهوم «جنگ کیهانی» را مطرح می‌کند و توضیح می‌دهد که چگونه برخی گروه‌های دینی، منازعات تاریخی را در چارچوب نبرد نهایی خیر و شر، بازتفسیر می‌کنند (Juergensmeyer, 2003: 6). این نظریه‌ها چارچوب مفهومی مهمی برای فهم خشونت دینی فراهم می‌کنند؛ اما مسئله اصلی آن‌ها تحلیل عمومی دین و خشونت است! نه بررسی دقیق تفاوت‌های درونی میان مکاتب کلامی اسلامی.

دسته چهارم پژوهش‌ها، به ظرفیت‌های درونی سنت اسلامی برای محدودسازی خشونت پرداخته‌اند. در این حوزه، وائل حلاق در آثار خود، به‌ویژه «Sharia: Theory, Practice, Transformations» نشان می‌دهد که سنت اسلامی اصیل دارای سازوکارهای حقوقی و اخلاقی برای مهار قدرت و محدودسازی خشونت بوده و هست (Hallaq, 2009: 317). از سوی دیگر، در تحلیلی با عنوان «عقل سیاسی عربی»، نشان داده‌شده که چگونه ساختارهای معرفتی و مفهوم اقتدار در تاریخ اسلامی، در شکل‌گیری منازعات سیاسی و دینی نقش داشته‌اند (الجابری، ۲۰۰۴ م: ۲۴۵). طه عبدالرحمن نیز با تأکید بر اخلاق گفت‌وگو و مسئولیت اخلاقی، کوشیده است قرائتی اخلاق‌محور و ضدخشونت از سنت اسلامی ارائه دهد (عبدالرحمن، ۲۰۱۲ م: ۹۴).

بررسی پیشینه نشان می‌دهد که پژوهش‌های موجود، هرچند ابعاد مهمی از جنگ، جهاد، تکفیر و خشونت دینی را بررسی کرده‌اند، اما خلأ اصلی، بررسی نظام‌مند این مسئله است که چگونه مفاهیم بنیادین علم کلام می‌توانند به ساختاری تبدیل شوند که در شرایط خاص تاریخی، امکان جنگ مقدس را فراهم سازد؛ بنابراین، نوآوری پژوهش حاضر در آن است که جنگ را نه صرفاً به‌عنوان یک رفتار سیاسی یا فقهی، بلکه به‌مثابه نتیجه یک «ساخت الهیاتی» تحلیل می‌کند؛ ساختی که از طریق پیوند میان انحصار حقیقت، نجات‌گرایی فرقه‌ای، تکفیر و تولید دشمن الهیاتی، مسیر گذار از اختلاف اعتقادی به خشونت مقدس را توضیح می‌دهد. افزون بر این، پژوهش حاضر تنها به بررسی عوامل خشونت‌زا نمی‌پردازد، بلکه ظرفیت‌های مهار خشونت در مکاتب کلامی مانند معتزله،

ماتریدیه و امامیه را نیز تحلیل می‌کند.

۳. چارچوب نظری پژوهش

چارچوب نظری این پژوهش بر این فرض اساسی استوار است که جنگ دینی و خشونت مذهبی، صرفاً محصول یک تصمیم سیاسی، یک حکم فقهی یا یک واکنش تاریخی نیست؛ بلکه پیش از ظهور در عرصه عمل، در سطحی عمیق‌تر، در قالب یک «ساخت الهیاتی» شکل می‌گیرد. مراد از ساخت الهیاتی، مجموعه‌ای به‌هم‌پیوسته از مفاهیم معرفتی، انسان‌شناختی، نجات‌شناختی و فرجام‌شناختی است که نحوه فهم یک سنت دینی از حقیقت، ایمان، دیگری و تاریخ را تعیین می‌کند. در این رویکرد، خشونت زمانی امکان ظهور می‌یابد که این عناصر در یک نظام تفسیری بسته به‌گونه‌ای خاص به یکدیگر پیوند بخورند و اختلاف انسانی را به تقابل وجودی میان حق و باطل تبدیل کنند. بر این اساس، آنچه خشونت را تولید می‌کند، بیش از آنکه خود دین باشد، نحوه تفسیر مفاهیم دینی و سازمان‌یافتگی آن‌ها در یک نظام الهیاتی است (Ulrich Schmiedel,. 2023: 729).

از منظر نظری، الهیات جنگ زمانی شکل می‌گیرد که سه فرآیند هم‌زمان رخ دهد: نخست، تعریف حقیقت به‌صورت انحصاری و غیرقابل تکثر؛ دوم، تبدیل اختلاف اعتقادی به مرزبندی نجات‌شناختی؛ و سوم، تبدیل مخالف اعتقادی به دشمنی با ماهیت الهیاتی. در این وضعیت، مخالف، دیگر صرفاً فردی با برداشت متفاوت نیست، بلکه به‌عنوان مانعی در برابر حقیقت مطلق و نظم الهی، تصور می‌شود. این همان فرآیندی است که یورگنسمایر از آن با عنوان «کیهان‌شناسی نبرد مقدس» یاد می‌کند؛ یعنی انتقال نزاع‌های تاریخی به سطح نبرد میان خیر و شر مطلق (Juergensmeyer, 2003: 6). بر پایه این چارچوب، ساخت الهیاتی جنگ در چهار مؤلفه اصلی، تحلیل می‌شود:

۱. **ساخت معرفتی**: در آن یک قرائت خاص از حقیقت، به‌صورت انحصاری و مطلق تفسیر می‌شود؛ در این ساختار، اختلاف دیگر به‌عنوان تفاوت در فهم یا اجتهاد تلقی نمی‌شود، بلکه نشانه انحراف از حقیقت مطلق دانسته می‌شود. درنتیجه، مخالف نه یک «دیگری معرفتی»، بلکه حامل «باطل» تلقی می‌گردد. این انتقال از اختلاف‌نظری به داوری

وجودی، نخستین مرحله تولید دشمن الهیاتی است.

۲. ساخت نجات‌شناختی: مرزهای نجات با مرزهای یک گروه خاص، منطبق می‌شود؛ در چنین وضعیتی، بیرون از گروه نه‌تنها خطای معرفتی، بلکه خطر هلاکت اخروی وجود دارد. همین امر می‌تواند حذف دیگری را از یک اقدام انسانی به اقدامی دارای توجیه دینی تبدیل کند؛ زیرا مقابله با مخالف، به‌عنوان جلوگیری از گمراهی یا دفاع از حقیقت بازنمایی می‌شود. مفهوم «فرقه ناجیه» در کلام، نمونه‌ای از این ساخت نجات‌شناختی است. بغدادی با تقسیم گروه‌های اسلامی و تعیین معیارهای نجات، یکی از نمونه‌های تاریخی این مرزبندی را نشان می‌دهد (بغدادی، ۱۴۱۶ ق: ۷).

۳. ساخت انسان‌شناختی: مخالف از جایگاه انسان خطاپذیر به جایگاه دشمن الهیاتی، منتقل می‌گردد؛ مفهوم «دشمن الهیاتی» دقیقاً در همین سطح، شکل می‌گیرد. دشمن الهیاتی کسی نیست که صرفاً در برابر یک گروه سیاسی قرار گرفته باشد؛ بلکه کسی است که وجود او تهدیدی برای حقیقت مقدس تلقی می‌شود (Schmitt, 2005: 27). در سنت اسلامی، مفاهیمی مانند کافر، مرتد، منافق، باغی و محارب در دوره‌های مختلف تاریخی، گاه چنین کارکردی یافته‌اند. خوارج نمونه برجسته این فرآیند هستند (اشعری، ۱۴۰۰ ق: ۱/ ۱۶۸). این انتقال از «خطاکار» به «دشمن دینی»، یکی از مهم‌ترین سازوکارهای تولید خشونت مقدس است.

٤. ساخت فرجام‌شناختی: منازعات تاریخی در قالب نبرد نهایی خیر و شر، بازتفسیر می‌شوند. ژیرار نشان می‌دهد که چگونه امر مقدس می‌تواند در برخی شرایط، خشونت را در چارچوبی نمادین و متافیزیکی بازتولید کند (Girard, 1977: 302). بر همین اساس ، هنگامی‌که یک گروه دینی، نزاع خود را بخشی از طرح نهایی خداوند در جهان بداند، امکان نقد اخلاقی جنگ، کاهش می‌یابد؛ زیرا مخالفت با جنگ، به‌صورت مخالفت با اراده الهی تفسیر می‌شود. براین اساس می‌توان مدل ساخت الهیاتی جنگ را به‌صورت زیر، ترسیم کرد:

اختلاف اعتقادی
↓
انحصار حقیقت
↓
نجات‌گرایی فرقه‌ای
↓
تکفیر یا سلب مشروعیت ایمانی
↓
تولید دشمن الهیاتی
↓
تقدس‌بخشی به حذف مخالف
↓
مشروعیت جنگ مقدس

این مدل نشان می‌دهد که جنگ دینی، معمولاً محصول یک تصمیم ناگهانی نیست، بلکه نتیجه انباشته‌شدن مجموعه‌ای از تحولات مفهومی و اعتقادی است. درنتیجه، مقابله با خشونت دینی نیز تنها از طریق کنترل رفتارهای بیرونی امکان‌پذیر نیست، بلکه نیازمند بازاندیشی در ساختارهای معرفتی و کلامی‌ای است که امکان دشمن‌سازی مقدس را فراهم می‌کنند.

۳ـ۱. مفهوم «الهیات جنگ» و تمایز آن از «فقه جنگ»

یکی از مفاهیم محوری این پژوهش، مفهوم «الهیات جنگ» است. این مفهوم به مجموعه‌ای از مبانی معرفتی، گزاره‌های کلامی، تصورات انسان‌شناختی و برداشت‌های نجات‌شناختی اشاره دارد که از طریق آن‌ها، جنگ از یک پدیده صرفاً انسانی، سیاسی یا نظامی، به امری دارای معنا و مشروعیت دینی تبدیل می‌شود؛ بنابراین، الهیات جنگ نه به معنای وجود صرف احکام جنگ در یک سنت دینی، بلکه به معنای فرایندی است که طی آن، جنگ در افق معنایی دین بازتعریف شده و می‌تواند واجد ارزش اخلاقی، قدسی یا حتی تکلیف شرعی تلقی گردد. آنچه یک «الهیات جنگ» را پدید می‌آورد، نوع خاصی از تفسیر دینی

است که در آن، سه عنصر به یکدیگر پیوند می‌خورند:

۱. تعریف انحصاری حقیقت؛ ۲. الهی‌سازی مرزهای هویتی میان خود و دیگری؛ ۳. تبدیل حذف مخالف به کنشی دارای ارزش دینی.

در چنین شرایطی، جنگ، دیگر صرفاً وسیله‌ای برای دستیابی به اهداف سیاسی نیست، بلکه به‌عنوان بخشی از دفاع از حقیقت مقدس یا اجرای اراده الهی فهم می‌شود. بر این اساس، تفاوت بنیادین میان فقه جنگ و الهیات جنگ آشکار می‌شود. فقه جنگ عمدتاً به سطح عملی و حقوقی جنگ می‌پردازد؛ یعنی پرسش‌هایی مانند: چه زمانی جنگ مشروع است؟ چه کسی حق آغاز جنگ دارد؟ حدود رفتار در جنگ چیست؟ حقوق اسیران و غیرنظامیان چگونه است؟ شرایط صلح و آتش‌بس چیست؟

اما الهیات جنگ به پرسشی بنیادی‌تر پاسخ می‌دهد:

چگونه جنگ می‌تواند در ذهنیت دینی، به امری مقدس و دارای ارزش اخروی تبدیل شود؟ الهیات جنگ درباره «امکان قدسی‌شدن جنگ» بحث می‌کند. ازاین‌رو، ممکن است یک سنت دینی، دارای فقه جنگ باشد، اما فاقد الهیات جنگ به معنای خشونت‌زای آن باشد؛ زیرا ممکن است جنگ را صرفاً امری اضطراری، محدود و دفاعی بداند.

۳-۲. مفهوم «دشمن الهیاتی»

یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم در الهیات جنگ، «دشمن الهیاتی» است. دشمن الهیاتی، صرفاً یک رقیب سیاسی یا نظامی نیست، بلکه فرد یا گروهی است که وجود او، تهدیدی علیه حقیقت مقدس تلقی می‌شود. در این وضعیت، نزاع سیاسی به نبردی وجودی و مقدس تبدیل می‌شود (Schmitt, 2005: 27). در سنت اسلامی، مفهوم دشمن الهیاتی در قالب مفاهیمی همچون: کافر، مرتد، باغی، منافق و محارب، ظهور یافته است؛ اما شدت و گستره این مفاهیم، در میان فرقه‌های مختلف، متفاوت بوده است. به‌عنوان نمونه، خوارج، گسترده‌ترین تلقی را از دشمن الهیاتی داشتند؛ زیرا هر گناه کبیره را مساوی خروج از ایمان می‌دانستند و مخالفان خود را مشرک تلقی می‌کردند (شهرستانی، ۱۴۰۴ ق: ۱/ ۱۱۵). مفهوم دشمن الهیاتی، نقشی تعیین‌کننده در مشروعیت‌بخشی جنگ دارد؛ زیرا تا زمانی که

مخالف، همچنان انسانی خطاکار تلقی شود، امکان گفت‌وگو و همزیستی باقی می‌ماند؛ اما هنگامی‌که او به «دشمن خدا» تبدیل شود، حذفش نه‌تنها مجاز، بلکه مقدس تلقی خواهد شد.

٤. تحلیل تطبیقی ساخت الهیاتی جنگ در فرقه‌های کلامی اسلامی

بررسی فرقه‌های کلامی اسلامی نشان می‌دهد که نسبت میان الهیات و خشونت، در همه مکاتب یکسان نیست. تفاوت اصلی میان این جریان‌ها، نه در اصل وجود مفاهیم ایمان، کفر یا حقیقت، بلکه در نحوه تفسیر این مفاهیم و میزان انعطاف‌پذیری آن‌ها در مواجهه با مخالف است. بر این اساس، می‌توان فرقه‌های موردمطالعه را بر اساس میزان ظرفیت تولید یا مهار خشونت تحلیل کرد. در یک‌سوی طیف، جریان‌هایی قرار دارند که با کاهش فاصله میان خطا، کفر و حذف، امکان شکل‌گیری دشمن الهیاتی را افزایش می‌دهند؛ در سوی دیگر، مکاتبی قرار دارند که با تفکیک مفاهیم و پذیرش مراتب خطا، امکان گفت‌وگو و همزیستی را تقویت می‌کنند.

٤ ـ۱. خوارج: صورت‌بندی کلاسیک الهیات حذف

خوارج را می‌توان نخستین نمونه تاریخی شکل‌گیری یک «الهیات جنگ درون‌دینی» در تاریخ اسلام دانست؛ زیرا در اندیشه آنان، اختلاف سیاسی به‌سرعت به اختلاف کلامی و سپس به مجوز حذف فیزیکی مخالف تبدیل شد. مسئله اصلی خوارج صرفاً یک اختلاف سیاسی درباره خلافت یا حکومت نبود، بلکه نوع خاصی از فهم رابطه ایمان و عمل بود که پیامدهای گسترده اجتماعی و سیاسی پیدا کرد. مبنای اصلی اندیشه خوارج، هم‌ارزسازی ایمان و عمل بود. بر اساس این نگرش، ایمان تنها یک باور درونی یا تصدیق قلبی نبود، بلکه مجموعه‌ای از باور و رفتار بود که نقض عملی آن می‌توانست به خروج کامل از ایمان بینجامد. ازاین‌رو، مرتکب گناه کبیره نه صرفاً انسانی خطاکار، بلکه فردی خارج از جامعه ایمانی تلقی می‌شد (اشعری، ۱۴۰۰ ق: ۱/ ۱۶۸). این دیدگاه، یک انتقال بنیادین ایجاد کرد:

گناه اخلاقی ← کفر وجودی

یعنی خطای انسانی که می‌توانست موضوع اصلاح، توبه یا گفت‌وگو باشد، به نشانه نابودی هویت ایمانی فرد، تبدیل شد. درنتیجه، مخالف، دیگر موضوع دعوت و اصلاح نبود، بلکه به «دشمن حقیقت» تبدیل می‌شد. ساخت الهیاتی خوارج را می‌توان در چهار مؤلفه بازسازی کرد:

الف) انحصار حقیقت

خوارج، حقیقت دینی را به یک قرائت خاص و بسته، محدود کردند. هرگونه اختلاف با تفسیر آنان، نه به‌عنوان اختلاف اجتهادی، بلکه به‌عنوان خروج از حقیقت تلقی شد (شهرستانی، ۱۴۰۴: ۱/ ۱۴۰).

ب) نجات‌گرایی سخت‌گیرانه

در این نگاه، نجات، تقریباً به‌صورت کامل، درون مرزهای گروه تعریف می‌شد و مخالفان، خارج‌ازمسیر رستگاری قرار می‌گرفتند. معتقد بودند گناهان کبیره، باعث کفر می‌شود و فرد مرتکب، در عذاب ابدی باقی می‌ماند (شهرستانی، ۱۴۰۴: ۱۳۲).

ج) وحدت ایمان و عمل

عمل انسان، معیار تعیین‌کننده هویت ایمانی است؛ بنابراین، خطای عملی می‌تواند به حذف اعتقادی منجر شود.

د) تقدس‌بخشی به خشونت

هنگامی که مخالف، دشمن خدا تلقی شود، مبارزه با او، دیگر یک تصمیم سیاسی نیست، بلکه اقدامی دینی و مقدس تصور می‌شود.

پژوهش‌های جدید نیز نشان می‌دهند که توسعه مفهوم تکفیر، یکی از مهم‌ترین سازوکارهای تقدس‌بخشی به خشونت دینی است. بررسی منابع کلاسیک فقه اسلامی نشان می‌دهد که در سنت فقهی، اصل بر اسلام افراد و احتیاط در تکفیر است و تنها در شرایط بسیار محدود می‌توان حکم به خروج فرد از اسلام داد. ازاین‌رو، گسترش دامنه تکفیر و

تبدیل آن به ابزاری برای حذف مخالف، بیش از آن‌که ریشه در آموزه‌های اصلی اسلامی داشته باشد، حاصل قرائت‌های افراطی از دین است (Badar, 2021: 487-490). این همان نقطه‌ای است که نزاع تاریخی به «نبرد کیهانی» تبدیل می‌شود؛ یعنی طرف مقابل نه یک رقیب انسانی، بلکه نماینده شر تلقی می‌شود (Juergensmeyer, 2003: 6). بنابراین، اهمیت تاریخی خوارج در این نیست که صرفاً گروهی جنگجو بودند؛ بلکه اهمیت آن‌ها در آن است که الگویی از *الهیات حذف* را ایجاد کردند که در آن، مرز میان اختلاف، کفر و نابودی دیگری از میان رفت.

٤ ـ۲. معتزله: عقلانی‌سازی کلام

در نقطه مقابل رویکرد سخت‌گیرانه خوارج، معتزله یکی از نخستین جریان‌های کلامی اسلامی بودند که تلاش کردند با تکیه بر عقل، عدالت الهی و تفکیک میان مراتب خطا، از تبدیل اختلاف اعتقادی به دشمنی وجودی جلوگیری کنند. اگر در اندیشه خوارج، فاصله میان گناه و کفر بسیار کوتاه شده بود، معتزله با ایجاد یک فضای مفهومی میان ایمان و کفر، امکان داوری تدریجی درباره انسان خطاکار را فراهم ساختند. مبنای اصلی، عدل الهی بود. معتزله معتقد بودند خداوند عادل است و بر اساس حکمت و عدل، عمل می‌کند؛ بنابراین، نسبت‌دادن ظلم یا بی‌عدالتی به خداوند، امکان‌پذیر نیست. این اصل، پیامد مهمی در حوزه روابط انسانی و اجتماعی داشت؛ زیرا اگر عدالت، معیار فهم افعال الهی باشد، داوری درباره انسان‌ها نیز نمی‌تواند بدون معیارهای عقلانی و اخلاقی صورت گیرد (قاضی عبدالجبار، ۱۴۱۳ ق: ۱۱/ ۶۰).

از منظر الهیات جنگ، اهمیت معتزله در آن است که آنان میان خطای انسانی و خروج از حقیقت فاصله ایجاد کردند. نظریه مشهور «المنزلة بین المنزلتین» نمونه روشن این رویکرد است. بر اساس این نظریه، مرتکب گناه کبیره نه مؤمن کامل است و نه کافر مطلق؛ بلکه در جایگاهی میانه قرار می‌گیرد (همان: ۱۴/ ۳۰۱). این نظریه اگرچه در اصل برای حل یک مسئله کلامی درباره حکم مرتکب کبیره، مطرح شد، اما پیامد مهم اجتماعی آن، جلوگیری از توسعه سریع مفهوم تکفیر بود. در این چارچوب، چند تحول اساسی رخ

می‌دهد:

۱. تبدیل «دیگری کافر» به «انسان خطاکار»؛ ۲. عقل به‌عنوان ابزار کنترل خشونت؛ ۳. نقد تکفیر شتاب‌زده.

به‌بیان‌دیگر، عقلانیت کلامی معتزله، نوعی «فیلتر اخلاقی» در برابر واکنش‌های خشونت‌آمیز، ایجاد می‌کند. اگر انسان‌ها دارای مراتب مختلف معرفتی و اخلاقی باشند، نمی‌توان با سرعت، یک گروه یا فرد را از دایره ایمان خارج کرد. در اینجا تفاوت بنیادین معتزله با خوارج آشکار می‌شود. از منظر چارچوب نظری این پژوهش، معتزله در برابر «الهیات حذف»، نمونه‌ای از تولید امکان الهیات کنترل اختلاف را ارائه می‌کنند؛ زیرا با تفکیک مفاهیم، مانع از آن می‌شوند که اختلاف‌نظری به حذف عملی تبدیل شود.

٤ ـ۳. اشاعره: میان قدرت مطلق الهی و مدیریت اختلاف

اشاعره جایگاهی میانی میان سخت‌گیری خوارج و عقل‌گرایی معتزله دارند. این مکتب از یک‌سو بر قدرت مطلق خداوند، وابستگی همه امور به اراده الهی و محدودیت عقل انسانی تأکید می‌کند؛ اما از سوی دیگر، در عرصه اجتماعی و فقهی، غالباً از توسعه بی‌ضابطه تکفیر پرهیز کرده است (فخرالرازی، ۱۴۲۰ ق: ۳/ ۲۷۵). این دوگانگی، ویژگی اصلی الهیات اشعری را تشکیل می‌دهد: ازنظر نظری، تأکید بر اقتدار مطلق الهی؛ و ازنظر عملی، احتیاط در داوری درباره ایمان دیگران.

ابوحامد غزالی در سنت اشعری، با تأکید بر دشواری داوری درباره باطن انسان‌ها، نسبت به گسترش تکفیر هشدار می‌دهد و معتقد است که خروج از اسلام، نیازمند دلایل روشن و قطعی است (غزالی، بی‌تا: ۳/ ۲۷۵). این رویکرد، هرچند به معنای نفی کامل مرزبندی اعتقادی نیست، اما از تبدیل اختلافات نظری به جنگ ایمانی جلوگیری می‌کند. در چارچوب این پژوهش، الهیات اشعری، دارای یک وضعیت دوگانه است:

۱. ظرفیت‌های محدودکننده خشونت: تأکید بر دشواری شناخت حقیقت باطنی افراد؛ احتیاط در تکفیر؛ پذیرش امکان اختلاف در فهم دینی. این عناصر، مانع تبدیل سریع مخالف به دشمن الهیاتی می‌شوند.

۲. ظرفیت‌های بالقوه تولید خشونت: بااین‌حال، برخی عناصر اندیشه اشعری، مانند تأکید شدید بر اطاعت و قدرت مطلق الهی (اشعری، ۲۰۲۱ م: ۶۶-۶۷)، در شرایط تاریخی خاص می‌توانند با ساختارهای سیاسی اقتدارگرا پیوند خورده و برای مشروعیت‌بخشی به قدرت دینی یا سیاسی، مورداستفاده قرار گیرند؛ بنابراین، الهیات اشعری را نمی‌توان ذاتاً صلح‌گرا یا خشونت‌زا دانست؛ بلکه ظرفیت آن برای تولید یا مهار خشونت، به نحوه ترکیب آن با عناصر دیگر بستگی دارد. به تعبیر دیگر، در اشعری‌گری، خشونت نه یک نتیجه ضروری کلامی، بلکه امکانی وابسته به شرایط تاریخی و نحوه تفسیر مفاهیم دینی است.

٤ ـ٤. ماتریدیه: عقلانیت حداقلی و کاهش سرعت تکفیر

ماتریدیه، به‌ویژه در مسئله نسبت عقل، ایمان و اخلاق، به رویکردی نزدیک به معتزله، اما با حفظ برخی اصول اهل سنت، گرایش دارد. یکی از ویژگی‌های مهم این مکتب، تأکید بر نقش عقل در شناخت حسن و قبح (ماتریدی، بی‌تا: ۴) و امکان تمایز میان ایمان و رفتار اخلاقی است. در این دیدگاه، ارتکاب گناه لزوماً به معنای خروج از ایمان نیست (همان: ۳۷۵-۳۷۸)؛ زیرا ایمان حقیقتی است که نمی‌توان آن را به‌صورت کامل با رفتارهای جزئی فروکاست؛ بنابراین، میان «نقص اخلاقی» و «فروپاشی ایمان» فاصله وجود دارد (سید حسین، ۱۴۱۷ ق: ۲/ ۱۴۵).

از منظر الهیات جنگ، این فاصله اهمیت فراوان دارد؛ زیرا هرچه فاصله میان خطا و حذف بیشتر باشد، امکان خشونت کاهش می‌یابد. می‌توان گفت ماتریدیه نوعی، اخلاق تأخیری خشونت، ایجاد می‌کند؛ یعنی حذف دیگری، نیازمند مراحل بیشتری از داوری و اثبات است. در این ساختار:

مخالف، ابتدا انسان است؛ سپس خطاکار تلقی می‌شود؛ و تنها در شرایط بسیار محدود، ممکن است حکم‌های شدید درباره او مطرح شود (أبوزهره، ۲۰۰۹: ۱۹۱-۱۹۴).

بنابراین، ماتریدیه با کاهش سرعت حرکت از «اختلاف» به «تکفیر»، یکی از سازوکارهای مهم مهار خشونت دینی را فراهم می‌کند.

٤ ـ٥. امامیه: تفکیک مراتب خطا و الهیات کنترل اختلاف

در میان مکاتب کلامی اسلامی، امامیه یکی از منسجم‌ترین نظام‌ها را در زمینه تفکیک میان مراتب اختلاف، خطا و خروج از ایمان ارائه کرده است. ویژگی اصلی این رویکرد، جلوگیری از فروکاستن همه اختلاف‌های اعتقادی و رفتاری به یک حکم واحد است. به‌بیان‌دیگر، در الهیات امامیه، میان کفر، ضلال، فسق، بغی و خطای اجتهادی، تفاوت نهاده می‌شود (مفید، ۱۴۱۳: ۱/ ۱۵۱؛ ابن شعبه، ۱۳۶۳: ۱/ ۳۳۰؛ قمی و دیگران، ۱۴۱۸ ق: ۱/ ۳۸۲)؛ و همین تفکیک مفهومی، مانعی مهم در برابر تبدیل مخالف به «دشمن الهیاتی» ایجاد می‌کند. این ویژگی را باید در چارچوب عمومی روش کلامی امامیه فهم کرد؛ زیرا این مکتب، از یک‌سو بر ضرورت حفظ حقیقت دینی و مرزهای اعتقادی تأکید دارد، اما از سوی دیگر، میان انکار آگاهانه اصول دین و اختلاف ناشی از اجتهاد، تأویل یا خطای معرفتی، تمایز می‌گذارد. این تمایز، پیامد مهمی در حوزه روابط میان‌فرقه‌ای دارد؛ زیرا اجازه نمی‌دهد هر نوع اختلاف، به خروج از ایمان و مشروعیت حذف دیگری منتهی شود. شیخ مفید در کتاب *أوائل المقالات*، میان گروه‌های مختلف اسلامی و مراتب داوری درباره آنان، تفکیک قائل می‌شود و نشان می‌دهد که نمی‌توان همه مخالفان را در یک سطح اعتقادی قرار داد (مفید، ۱۴۱۳ ق، الف: ۳۹). این رویکرد بیانگر آن است که در نظام کلامی امامیه، مفهوم مخالفت، دارای درجات است و هر درجه، حکم متفاوتی دارد.

٤ـ٥ـ١. تفکیک میان کفر، ضلال، فسق و بغی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های الهیات امامیه، نظام درجه‌بندی مفاهیم اعتقادی و اخلاقی است. در این نظام، چهار مفهوم اساسی از یکدیگر تفکیک می‌شوند:

الف) کفر: کفر در معنای کلامی، صرفاً مخالفت با یک نظر یا برداشت متفاوت نیست، بلکه به انکار حقیقتی بازمی‌گردد که پس از اقامه حجت و آگاهی، مورد انکار قرار گرفته است (مفید، ۱۴۱۳: ۱/ ۱۵۱؛ ابن شعبه، ۱۳۶۳: ۱/ ۳۳۰).

ب) ضلال: ضلالت می‌تواند ناشی از خطا در فهم، تأویل نادرست یا اشتباه معرفتی باشد؛ بنابراین، هر فرد گمراه، الزاماً دشمن حقیقت یا خارج از دایره انسانی و اخلاقی، تلقی

نمی‌شود (مفید، ۱۴۱۳: ۴۴ و ۱۵۱).

ج) فسق: فسق بیشتر به حوزه رفتار و عمل مربوط است و به معنای خروج عملی از مسیر درست اخلاقی است، نه لزوماً خروج اعتقادی. امامیه معتقد است که فاسق، کافر نیست و حتی اگر مرتکب گناه کبیره شود، برای همیشه در عذاب نمی‌ماند و تحت شفاعت یا بخشش خداوند قرار می‌گیرد (علامه حلی، ۱۳۸۲: ۲۷۵).

د) بغی: بغی بیشتر ناظر به تجاوز عملی و اجتماعی است و تفاوت اساسی آن با کفر در این است که موضوع آن، رفتار و کنش اجتماعی است، نه صرف باور (مفید، ۱۴۱۳: ۲۸۴؛ قمی و دیگران، ۱۴۱۸ ق: ۱/ ۳۸۲).

این تفکیک مفهومی، اهمیت زیادی در تحلیل الهیات جنگ دارد؛ زیرا یکی از مراحل اصلی تولید خشونت مقدس، حذف فاصله میان این مفاهیم است. هنگامی که فسق، مساوی کفر و اختلاف سیاسی، مساوی بغی الهیاتی تلقی شود، زمینه دشمن‌سازی فراهم می‌گردد؛ اما نظام‌های تفکیکی، این مسیر را دشوار می‌کنند.

۵. تحلیل منطق تولید و مهار خشونت در کلام اسلامی

تحلیل تطبیقی مکاتب کلامی اسلامی نشان می‌دهد که رابطه میان دین و خشونت، رابطه‌ای ذاتی و یک‌سویه نیست؛ بلکه تابع نحوه تفسیر، صورت‌بندی مفاهیم بنیادین دینی و چگونگی ارتباط آن‌ها با شرایط تاریخی و سیاسی است. به‌بیان‌دیگر، هیچ مفهوم کلامی به‌تنهایی خشونت‌زا یا صلح‌آفرین نیست، بلکه ترکیب خاصی از مفاهیم، امکان شکل‌گیری یک «الهیات جنگ» یا در مقابل، یک «الهیات کنترل خشونت» را فراهم می‌سازد.

بر اساس یافته‌های پژوهش، مهم‌ترین عامل در تولید خشونت مقدس، نه صرفاً اعتقاد به حقیقت دینی، بلکه تبدیل برداشت از حقیقت دین به حقیقت انحصاری و غیرقابل‌مذاکره است. هنگامی که یک گروه دینی، خود را تنها دارنده حقیقت مطلق بداند و سایر گروه‌ها را نه صرفاً متفاوت، بلکه خارج از قلمرو حقیقت و نجات تلقی کند، اختلاف معرفتی به تعارض وجودی تبدیل می‌شود. در این مرحله، دیگری از جایگاه «انسان دارای خطا» به جایگاه «دشمن حقیقت» منتقل می‌شود. این فرآیند را می‌توان در سه مرحله اصلی بازسازی

کرد:

مرحله نخست: مطلق‌سازی حقیقت

نخستین گام در شکل‌گیری الهیات جنگ، تبدیل یک تفسیر خاص از دین به معیار کامل و نهایی حقیقت است. در این وضعیت، مرز میان «اصل دین» و «فهم خاص از دین» از میان می‌رود و مخالفت با یک قرائت تاریخی، به‌عنوان مخالفت با اصل حقیقت تلقی می‌شود. در تاریخ کلام اسلامی، خوارج نمونه برجسته این منطق هستند. آنان با تلقی خاص خود از ایمان و عمل، اختلاف سیاسی و اجتماعی را به اختلاف در اصل ایمان تبدیل کردند. درنتیجه، مخالف نه به‌عنوان رقیب سیاسی، بلکه به‌عنوان فردی خارج از جامعه ایمانی تعریف شد (اشعری، ۱۴۰۰ ق: ۱/ ۱۶۸؛ شهرستانی، ۱۴۰۴: ۱/ ۱۴۰).

در مقابل، مکاتب عقل‌گراتر مانند معتزله و امامیه، تلاش کردند میان حقیقت، فهم انسانی و امکان خطا تفکیک ایجاد کنند. این تفکیک، به معنای نسبی‌گرایی نبود، بلکه به معنای پذیرش محدودیت فهم انسان در مواجهه با حقیقت مطلق بود.

مرحله دو: نقش تکفیر در گذار از اختلاف به خشونت

دومین حلقه اساسی در ساخت الهیاتی جنگ، مفهوم تکفیر است. البته تکفیر به معنای بررسی مرزهای اعتقادی، در هر نظام دینی ممکن است وجود داشته باشد؛ اما مسئله اصلی، گسترش دامنه تکفیر و تبدیل آن به ابزار حذف اجتماعی و سیاسی است. در ساختارهای کلامی افراطی، تکفیر سه کارکرد پیدا می‌کند:

۱. سلب مشروعیت معرفتی مخالف

دیدگاه مخالف، دیگر به‌عنوان یک برداشت متفاوت دیده نمی‌شود، بلکه به‌عنوان انحراف از حقیقت معرفی می‌گردد (شهرستانی، ۱۴۰۴: ۱/ ۱۳۲-۱۳۶).

۲. سلب مشروعیت اخلاقی

اگر مخالف از دایره ایمان خارج شود، بسیاری از محدودیت‌های اخلاقی در مواجهه با او

تضعیف می‌شود (مانند کشتن اطفال و زنان مخالفین خود) (همان: ۱۴۰).

۳. سلب مشروعیت سیاسی

مخالف، دیگر عضوی از جامعه سیاسی محسوب نمی‌شود، بلکه تهدیدی علیه نظم مقدس تلقی می‌گردد. این همان نقطه‌ای است که الهیات جنگ از سطح نظری به سطح عملی منتقل می‌شود. ابوالحسن اشعری و عبدالقاهر بغدادی در گزارش‌های فرقه‌شناختی خود نشان داده‌اند که چگونه اختلافات کلامی در دوره‌های نخستین اسلام، گاه با مرزبندی‌های شدید هویتی همراه شده است (اشعری، ۱۴۰۰ ق: ۱؛ بغدادی، ۱۴۱۶ ق: ۷).

مرحله سه: نسبت میان قدرت سیاسی و الهیات جنگ

یکی از یافته‌های مهم این پژوهش آن است که الهیات جنگ را نمی‌توان صرفاً از متن‌های کلامی استخراج کرد؛ زیرا میان آموزه دینی و کاربرد تاریخی آن، عنصر قدرت سیاسی نقش واسطه‌ای ایفا می‌کند. به‌عنوان نمونه، تقلیل مفهوم کلامی جهاد به جنگ مسلحانه، با سنت تفسیری و اخلاقی اسلام سازگار نیست. در کنار جهاد، سنت اسلامی از گونه‌های اخلاقی، تربیتی و صلح‌جویانه جهاد نیز سخن گفته است و این قرائت‌ها در منابع کلاسیک ریشه دارند (Afsaruddin, 2022: 148). ممکن است همین آموزه در سطح نظری، فاقد پیامد خشونت‌آمیز باشد، اما در شرایطی خاص، هنگامی‌که با ساختار قدرت سیاسی پیوند می‌خورد، به ابزار مشروعیت‌بخشی به خشونت تبدیل شود. کارل اشمیت در نظریه الهیات سیاسی نشان می‌دهد که مفاهیم سیاسی مدرن، همچنان دارای ساختارهای الهیاتی هستند؛ مفاهیمی مانند دشمن، استثنا و حاکمیت، اغلب بر الگوهای دینی استوارند (Schmitt, 2005: 36). این تحلیل برای فهم برخی منازعات دینی نیز اهمیت دارد؛ زیرا نشان می‌دهد که چگونه تعریف دشمن، همواره ترکیبی از عناصر اعتقادی و سیاسی است. در جهان اسلام نیز بسیاری از منازعاتی که صورت مذهبی یافته‌اند، تنها محصول اختلاف اعتقادی نبوده‌اند؛ بلکه در پیوند با مسئله حکومت، قدرت، مشروعیت و کنترل اجتماعی شکل گرفته‌اند؛ بنابراین، برای فهم خشونت دینی باید هم‌زمان به دو سطح توجه کرد: ا. سطح

الهیاتی: چگونه دیگری تعریف می‌شود؟ ۲. سطح سیاسی: چه کسی از این تعریف برای اعمال قدرت استفاده می‌کند؟

۵ـ۱. الهیات صلح: امکان بازسازی درون‌دینی

باید گفت که سنت کلامی اسلامی، صرفاً حامل ظرفیت‌های خشونت‌زا نیست؛ بلکه، غایت الهیات اسلامی، استقرار عدالت، رحمت و صلح اجتماعی است، نه تولید و تداوم منازعه؛ ازاین‌رو، هرگونه قرائت خشونت‌محور باید در پرتو این اصول بنیادین ارزیابی شود (Afsaruddin, 2025: 597–608). این ظرفیت‌ها بر چند اصل استوارند:

۱. تفکیک میان حقیقت و فهم حقیقت: پذیرش اینکه انسان‌ها در فهم حقیقت محدودیت دارند، امکان گفت‌وگو را افزایش می‌دهد.

۲. تفکیک میان خطا و کفر: هر خطایی نباید به خروج از ایمان و حذف اجتماعی منجر شود. متکلمین شیعه میان گناهکار (فاسق) و کافر تفکیک قائل شده‌اند:

و من وصلت إليه الدعوة فصدّقها بلسانه و قلبه على بصيرة و اتّباع للإمام أو نائبه الحقّ، إلّا أنّه لم يمتثل جميع الأوامر و النواهي، بل أتى ببعض دون بعض بعد أن اعترف بقبح ما يفعله و لكن لغلبة نفسه و هواه عليه، فهو فاسق عاص و الفسق لا ينافي أصل الإيمان و لكن ينافي كماله. (فیض کاشانی، ۱۳۸۷ ش: ۳/ ۲۲۰).

۳. تقدم اخلاق بر منازعه هویتی: قرآن کریم به‌صراحت دستور می‌دهد که حتی دشمنی با یک قوم، نباید مانع اجرای عدالت شود: (مائده: ۸). به همین علت است که خشونت در قرآن، موضوع مستقل نیست؛ بلکه همواره در چارچوب عدالت، رفع ظلم و رعایت حدود الهی معنا پیدا می‌کند (Ranieri, 2022: 9).

۴. محدودسازی قدرت دینی: قدرت سیاسی نباید خود را به‌طور کامل، نماینده حقیقت مطلق الهی معرفی کند (عبدالرحمن، ۲۰۰۳ م: ۹ ۴؛ Hallaq, 2013: 45).

بنابراین، مسئله اصلی در مواجهه با خشونت دینی، نفی دین یا حذف باورهای دینی نیست؛ بلکه بازسازی درونی مفاهیم کلامی و بازگرداندن آن‌ها به چارچوب اخلاقی و عقلانی است. می‌توان گفت که بسیاری از قرائت‌های خشونت‌محور از متون دینی، نتیجه

تفسیر آن‌ها بدون توجه به زمینه تاریخی و سیاق نـزول آن‌هـا اسـت. از مقایسـه دو رویکـرد «نسخ آیات صلح» و «تفسیر زمینه‌مند آیـات قتـال» نتیجـه گرفته‌شـده کـه قـرآن، همزیسـتی مسالمت‌آمیز میان پیروان ادیان را به رسمیت می‌شناسد و آیـات قتـال را بایـد در چـارچوب شرایط دفاعی و تاریخی فهم کرد؛ بنابراین، تعمیم این آیات به همـه زمان‌هـا و همـه روابـط میان مسلمانان و غیرمسلمانان، با منطق کلی قرآن سازگار نیست(Zehra, 2022: 6-7) .

جدول ۱. تطبیقی سنت‌های کلامی اسلامی در نسبت با ساخت الهیاتی جنگ و صلح

مؤلفه تحلیلی	ماتریدیه	اشاعره	معتزله	خوارج	امامیه
۱-مبنای تعیین حقیقت دینی	هماهنگی عقل و نقل؛ پذیرش نقش عقل در شناخت اصول دین همراه با حفظ مرجعیت وحی	تقدم وحی بر عقل مستقل؛ تأکید بر امکان خطای عقل انسانی و نقش سنت	عقل‌گرایی کلامی؛ تأکید بر حسن و قبح عقلی، عدل الهی و مسئولیت انسان	تأکید شدید بر ظاهر نص و قرائت حداکثری از ایمان؛ پیوند ایمان با عمل و پذیرش داوری الهی	ترکیب عقل، وحی و امامت به‌عنوان معیار فهم صحیح دین
۲-تعریف مخالف اعتقادی	تأکید بر حفظ وحدت امت و پرهیز از افراط در تکفیر	مخالف در چارچوب حفظ جماعت اسلامی ارزیابی می‌شود؛ مرزبندی اعتقادی وجود دارد اما تکفیر محدودتر است	مخالف غالباً خطاکار یا گمراه تلقی می‌شود، نه لزوماً کافر؛ اما در شرایط سیاسی امکان حذف وجود دارد	در برخی جریان‌ها، مخالف ممکن است از «مخالف سیاسی» به «خارج از ایمان» تبدیل شود	تمایز میان اختلاف اعتقادی، خطا و کفر؛ تأکید بر داوری معرفتی و نه صرفاً هویتی
۳-نسبت ایمان و کفر	تأکید بر ایمان قلبی و نقش معرفت؛ احتیاط در حکم به کفر	ایمان بیشتر امری قلبی ـ اعتقادی؛ امکان خطا بدون خروج فوری از اسلام	نظریه «منزلهٔ بین المنزلتین»؛ فاصله میان ایمان و کفر و پرهیز از دوگانه‌سازی مطلق	مرز ایمان و کفر بسیار سخت‌گیرانه؛ امکان خروج فرد از جامعه ایمانی در اثر گناه یا پذیرش حکم غیرالهی	ایمان دارای مراتب؛ تأکید بر نقش معرفت، ولایت و عمل، همراه با احتیاط در تکفیر
۴-ظرفیت تولید ساخت الهیاتی	پایین‌تر؛ به دلیل تأکید بر عقلانیت	پایین‌تر؛ اما در صورت تقدیس نظم سیاسی امکان مشروعیت‌بخشی	متوسط؛ امکان تولید خشونت بیشتر در صورت پیوند	بالا در قرائت‌های افراطی؛ زیرا اختلاف سیاسی می‌تواند به	پایین‌تر در سطح مبانی کلامی؛ اما مانند هر سنتی

مؤلفه تحلیلی	ماتریدیه	اشاعره	معتزله	خوارج	امامیه
جنگ	اعتدالی و پرهیز از تکفیر گسترده	به اقتدار وجود دارد	حقیقت عقلانی با قدرت سیاسی (مانند محنه)	دشمنی دینی تبدیل شود	امکان سیاسی‌شدن هویت مذهبی وجود دارد
۵-مهم‌ترین عامل مهار خشونت	اعتدال کلامی، جمع عقل و نقل و پذیرش تکثر درون امت	حفظ جماعت، احتیاط در داوری و محدودیت عقل انسانی	عقل، برهان و امکان گفت‌وگوی نظری	تأکید بر عدالت و امربه‌معروف (در قرائت‌های غیر افراطی)	عقلانیت کلامی، عدالت، تفکیک خطا از کفر و نقش اخلاق در مواجهه با دیگری
۶-نسبت دین و قدرت سیاسی	تأکید بر نظم اجتماعی و مشروعیت نسبی حکومت برای حفظ جامعه	گرایش بیشتر به حفظ نظم سیاسی و جلوگیری از فتنه؛ تأکید بر ضرورت جماعت	امکان همکاری با قدرت برای تحقق «امربه‌معروف»؛ تجربه تاریخی محنه نشان‌دهنده خطر سیاسی‌شدن کلام	گرایش به مقاومت شدید در برابر حاکم غیرمشروع؛ مشروعیت‌بخشی به شورش علیه ظلم	رویکرد تاریخی متنوع: از تقیه و صبر سیاسی تا نظریه‌های فعال سیاسی در دوره‌های بعد
۷-تصویر دیگری دینی	دیگری غالباً در چارچوب امت اسلامی حفظ می‌شود	دیگری تهدیدکننده نظم دینی ممکن است طرد شود	دیگری بیشتر موضوع نقد عقلانی است، اما ممکن است در شرایط قدرت حذف شود	خطر تبدیل دیگری به «دشمن مقدس» در جریان‌های افراطی	دیگری قابل نقد است، اما حذف فیزیکی یا مطلق‌سازی دشمن با مبانی عدالت و عقل محدود می‌شود
۸-الگوی غالب در ساخت صلح	صلح مبتنی بر اعتدال، عقل و همزیستی درون امت	صلح مبتنی بر حفظ نظم، وحدت اجتماعی و جلوگیری از آشوب	صلح مبتنی بر عقلانیت، عدالت و امکان استدلال مشترک	صلح مبتنی بر بازگشت جامعه به معیارهای خالص ایمان	صلح مبتنی بر عدالت، عقلانیت، اخلاق و تفکیک میان حقیقت دینی و رفتار انسانی

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر باهدف تحلیل ساختارهای الهیاتی مؤثر در شکل‌گیری یا مهار خشونت دینی نشان داد که:

۱. جنگ مقدس، پیش از آنکه یک پدیده نظامی و سیاسی باشد، یک پدیده معنایی و تفسیری است. به‌بیان‌دیگر، جنگ زمانی واجد مشروعیت دینی می‌شود که در یک نظام الهیاتی خاص، مخالف از جایگاه «دیگری انسانی» به جایگاه «دشمن مقدس» انتقال یابد؛ بنابراین، عامل اصلی تولید خشونت دینی، اصل اعتقاد به حقیقت الهی نیست، بلکه نوع خاصی از تفسیر حقیقت، هویت دینی و نسبت خود و دیگری است.

۲. یافته‌های پژوهش نشان داد که «الهیات جنگ» بر چهار مؤلفه اساسی استوار است: انحصار معرفتی حقیقت، مطلق‌سازی مرزهای هویتی، توسعه مفهوم تکفیر و تقدیس نزاع تاریخی در قالب نبردی فرجام‌شناختی میان خیر و شر. هنگامی‌که این عناصر در یک ساختار کلامی به یکدیگر پیوند می‌خورند، اختلاف اعتقادی از سطح گفت‌وگوی نظری، فراتر رفته و به تعارض وجودی، تبدیل می‌شود. در این وضعیت، حذف مخالف نه یک کنش صرفاً سیاسی، بلکه اقدامی دارای توجیه دینی، تلقی می‌گردد.

۳. تحلیل تطبیقی مکاتب کلامی اسلامی نشان داد که تفاوت اصلی میان آن‌ها در میزان فاصله‌ای است که میان «اختلاف» و «حذف» ایجاد می‌کنند. خوارج با پیوند شدید میان ایمان و عمل، این فاصله را کاهش دادند و ازاین‌رو، ظرفیت بالایی برای تولید الهیات حذف و خشونت درون‌دینی پیدا کردند. در مقابل، معتزله با نظریه «المنزلة بین المنزلتین» و امامیه با تفکیک میان مراتب خطا، فسق، ضلالت و کفر، امکان بیشتری برای مهار تکفیر و حفظ امکان اصلاح، فراهم ساختند. عقاید کلامی اشاعره و ماتریدیه نیز باوجود تفاوت‌های مبنایی، در بسیاری از موارد با احتیاط در داوری درباره ایمان افراد، می‌توانند مانع گسترش شتاب‌زده خشونت شوند.

۴. نتیجه مهم دیگر پژوهش آن است که هیچ نظام کلامی را نمی‌توان ذاتاً خشونت‌زا یا ذاتاً صلح‌گرا دانست؛ زیرا میان آموزه دینی و پیامد تاریخی آن، عنصر تفسیر و قدرت

سیاسی، نقش واسطه‌ای دارد. یک مفهوم دینی ممکن است در شرایطی موجب تقویت عدالت و اخلاق شود و در شرایطی دیگر، در خدمت مشروعیت‌بخشی به حذف و خشونت قرار گیرد. ازاین‌رو، تحلیل خشونت دینی بدون توجه هم‌زمان به الهیات، هرمنوتیک و ساختارهای قدرت، تحلیلی ناقص خواهد بود.

۵. برآیند نهایی پژوهش آن است که مقابله با خشونت دینی نه از طریق نفی دین، بلکه از راه بازسازی درونی مفاهیم الهیاتی، امکان‌پذیر است. تقویت عقلانیت دینی، تفکیک میان حقیقت و فهم حقیقت، محدودسازی تکفیر، پذیرش خطاپذیری انسان و حفظ کرامت مخالف، مهم‌ترین عناصر شکل‌گیری الهیات صلح به شمار می‌آیند.

۶. آینده مطالعات اسلامی در این حوزه، نیازمند گذار از پرسش «آیا دین خشونت‌زا است؟» به پرسش دقیق‌تر «کدام ساختارهای تفسیری و کلامی دینی، خشونت را امکان‌پذیر یا مهار می‌کنند؟»، است. این تغییر رویکرد، امکان فهم عمیق‌تر نسبت میان دین، عقلانیت و صلح را فراهم می‌سازد.

نوآوری‌های پژوهش

نوآوری اصلی این پژوهش، ارائه مفهوم «ساخت الهیاتی جنگ» به‌عنوان چارچوبی برای تحلیل چگونگی تبدیل اختلاف دینی به خشونت و جنگ مقدس است. برخلاف پژوهش‌هایی که جنگ در اسلام را بیشتر از منظر فقهی، تاریخی یا سیاسی بررسی کرده‌اند، این پژوهش نشان می‌دهد که خشونت دینی پیش از عمل خارجی، در سطح مفاهیم کلامی و نحوه تفسیر آن‌ها شکل می‌گیرد؛ بنابراین، مهم‌ترین نوآوری‌های پژوهش عبارت‌اند از:

۱. تفکیک میان «قه جنگ» و «الهیات جنگ»: به این معنا که بررسی احکام جنگ به‌تنهایی برای فهم خشونت دینی کافی نیست، بلکه باید مبانی فکری و الهیاتی مشروعیت‌یافتن جنگ نیز تحلیل شود.

۲. ارائه یک مدل تحلیلی برای توضیح فرآیند شکل‌گیری خشونت دینی:

اختلاف اعتقادی ← انحصار حقیقت ← تکفیر ← دشمن‌سازی ← تقدس خشونت

این مدل نشان می‌دهد که خشونت دینی، یک فرآیند تدریجی فکری، تفسیری و چندلایه است.

۳. ارائه خوانشی تطبیقی از مکاتب کلامی اسلامی بدون نسبت‌دادن ذاتی خشونت یا صلح‌گرایی به یک مکتب خاص: بررسی این‌که هر مکتب، بر اساس نوع تفسیر خود از حقیقت، ایمان و مخالف دینی، چه ظرفیت‌هایی برای مهار یا تولید خشونت دارد.

۴. بازتعریف مسئله خشونت دینی در چارچوب هرمنوتیک کلامی: یعنی تأکید بر این‌که مسئله اصلی، صرفاً وجود آموزه‌های دینی نیست، بلکه نحوه تفسیر و به‌کارگیری آن‌ها است.

درمجموع، نوآوری این پژوهش در ارائه الگویی برای فهم رابطه میان اندیشه کلامی، تکفیر و خشونت مقدس در سنت کلامی اسلامی است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID
Mohammad Heydarifard **https://orcid.org/0009-0008-5566-7992**
Mohammad Karami **https://orcid.org/0000-0003-0069-9504**

منابع

قرآن کریم.

ابن‌شعبه، حسن بن علی. (۱۳۶۳). *تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیهم*. مصحح علی‌اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم (دفتر انتشارات اسلامی).

اشعری، ابوالحسن. (۱۴۰۰ ق). *مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین*. ج ۱. ویسبادن (آلمان): فرانس شتاینر.

اشعری، ابوالحسن علی بن اسماعیل. (۲۰۲۱ م). *رسالة الإیمان للامام الاشعری و نصوص اخری مترجم خالد محمد عبده*. بیروت: کنز ناشرون.

بغدادی، عبدالقاهر. (۱۴۱۶ ق). *الفرق بین الفرق*. الطبعه الثانیه. بیروت: دار الآفاق الجدیدة.

حلی، حسن بن یوسف. (۱۳۸۲ ش). *کشف المراد فی شرح تجرید الإعتقاد (قسم الإلهیات)*. سبحانی تبریزی، جعفر. قم: مؤسسة الإمام الصادق علیه السلام.

جابری، محمد عابد. (۲۰۰۴). *العقل السیاسی العربی: محدداته و تجلیاته* (ج ۱–۱). بیروت: مرکز دراسات الوحدة العربیة.

الشهرستانی، أبو الفتح محمد بن عبد الکریم بن أبی بکر أحمد. (۱۴۰۴ ق). *الملل والنحل* (تحقیق محمد سید کیلانی). بیروت: دار المعرفة.

عبد الرحمن، طه. (۲۰۱۲ م). *روح الدین: من ضیق العلمانیة إلی سعة الائتمانیة*. الدار البیضاء، المغرب: المرکز الثقافی العربی.

غزالی، محمد بن محمد. (بی‌تا). *المستصفی من علم الأصول* (ج ۱–۲). مصحح ابراهیم محمد رمضان. بیروت: دار الأرقم بن أبی الأرقم.

فخر رازی، محمد بن عمر؛ معوض، علی محمد؛ و عبدالموجود، عادل احمد. (۱۴۲۰ ق). *المحصول فی علم أصول الفقه (۱-۴)*. بیروت: المکتبة العصریة.

فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی و دیگران. (۱۳۸۷). *مجموعه رسائل (ج ۱-۴)*. تهران: مدرسه عالی شهید مطهری.

القاضی عبد الجبار، عبد الجبار بن أحمد (۱۹۶۵ م). شرح *الأصول الخمسة* (تحقیق عبد الکریم عثمان). القاهرة: مکتبة وهبة.

ماتریدی، محمد بن محمد و خلیف، فتح الله. (بی‌تا). *التوحید*. مصر: دار الجامعات المصریة.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق) الف. *أوائل المقالات فی المذاهب و المختارات*. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.

مفید، محمد بن محمد .(۱۴۱۳ ق) ب. *المقنعة و المبانی فی الأصول*. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.

طحاوی، احمد بن محمد؛ ابن ابی العز، علی بن علی؛ و عزی، عبدالمنعم صالح علی (۱۴۰۸ ق). *أصول العقیدة الإسلامیة*. بیروت: مؤسسة الرسالة.

قمی، عباس؛ مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی؛ نمازی شاهرودی، حسن بن علی؛ و نمازی شاهرودی، علی (۱۴۱۸ ق). *مستدرک سفینة البحار* (ج ۱–۱۰). قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم (دفتر انتشارات اسلامی).

References

Abou El Fadl, K. (2005). The great theft: Wrestling Islam from the extremists. HarperSanFrancisco. http://ijtihadnet.com/wp-content/uploads/Khaled__M._Abou_El_Fadl_The_Great_Theft__Wrestliz-lib.org_.pdf

Afsaruddin, A. (2022). Jihad: What everyone needs to know. Oxford University Press. https://academic.oup.com/book/62791/chapter-abstract/563018635?redirectedFrom=fulltext

Afsaruddin, A. (2025). 'Be inclined to peace!' An ethics of peacemaking and non-violent conflict resolution in the Islamic milieu. Philosophy & Social Criticism, 51(4), 597–608.

Badar, M. E., & Florijančić, P. (2021). Killing in the name of Islam? Assessing the Tunisian approach to criminalising takfir and incitement to religious hatred against international and regional human rights instruments. Nordic Journal of Human Rights, 39 (4), 481–507. https://researchportal.northumbria.ac.uk/ws/files/66979612/Killing_in_the_Name_of_Islam_Assessing_the_Tunisian_Approach_to_Criminalising_Takfir_and_Incitement_to_Religious_Hatred_against_International_and.pdf

Cavanaugh, W. T. (2009). The myth of religious violence: Secular ideology and the roots of modern conflict. Oxford University Press. https://sites.lsa.umich.edu/paul-in-athens/wp-content/uploads/sites/1400/2025/03/Cavanaugh-2009-Myth-of-Religious-Violence-compressed-1.pdf

Girard, R. (1977). Violence and the sacred (P. Gregory, Trans.). Johns Hopkins University Press. https://issc.al.uw.edu.pl/wp-

content/uploads/sites/2/2025/05/Girard_Violence_and_the_Sacred_Chapter1.pdf

Hallaq, W. B. (2009). Sharia: Theory, practice, transformations. Cambridge University Press. file:///C:/Users/mehr/Downloads/1328-Article%20Text-1921-1-10-20200716.pdf

Hallaq, W. B. (2013). The impossible state: Islam, politics, and modernity's moral predicament. Columbia University Press. https://bdpad.wordpress.com/wp-content/uploads/2015/05/wael-b-hallaq-the-impossible-state_-islam-politics-and-modernityc3a2e282ace284a2s-moral-predicament-columbia-university-press-2013.pdf

Jackson, S. A. (2002). On the boundaries of theological tolerance in Islam: Abū Ḥāmid al-Ghāzalī's Fayṣal al-Tafriqa bayna al-Islām wa al-zandaqa. Oxford University Press.

Juergensmeyer, M. (2003). Terror in the mind of God: The global rise of religious violence (3rd ed., rev. and updated). University of California Press. https://scispace.com/pdf/terror-in-the-mind-of-god-the-global-rise-of-religious-58ti93kkfo.pdf

Kelsay, J. (2007). Arguing the just war in Islam. Harvard University Press. https://portal.kardan.edu.af/(S(odr1wivd5pj10e5w0bkdlly3))/KardanDigitalLibrary/DownloadFile.ashx?name=John_Kelsay-Arguing_the_Just_War_in_Islam-Harvard___University_Press_(2007)_(1)2024_10_21__11_02_39.pdf

Odak, S. (2024). Why do they not do more? Analyzing peacebuilding actions of religious leaders during and after violent conflicts. Religions, 15 (1), Article 116. https://doi.org/10.3390/rel15010116 file:///C:/Users/mehr/Downloads/religions-15-00116.pdf

Peters, R. (1996). Jihad in classical and modern Islam: A reader. Markus Wiener Publishers. https://www.ajis.org/index.php/ajiss/article/view/1997/1238

Ranieri, J. J. (2022). Defending victims, practicing restraint: God-consciousness and the use of force in the Qur'an. Religions, 13 (2), Article 124. https://doi.org/10.3390/rel13020124 file:///C:/Users/mehr/Downloads/religions-13-00124.pdf

Schmitt, C. (2005). Political theology: Four chapters on the concept of sovereignty (G. Schwab, Trans.). University of Chicago Press. https://ia902809.us.archive.org/22/items/byzanzdaslichtausdemosten20011144

Schmiedel, U. (2023). The myth of Muslim violence: Theorizing religion in the war on terror. Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik, 7 (2), 729–750. https://doi.org/10.1007/s41682-023-00158-z file:///C:/Users/mehr/Downloads/s41682-023-00158-z.pdf

Zehra, M. (2022). A study of two distinct opinions concerning the Qur'anic view on peaceful co-existence and violence in a pluralistic society. Journal of Contempory Islamic Studies, 8 (2), 1–12. https://jcis.uitm.edu.my/journal/volume8/issue2/1_A_Study_of_Two_Distinct_Opinions_Concerning_the_Quranic_View_on_Peaceful_Co_existence_and_Violence.pdf

References [in Arabic & in Persian]

The Holy Qur'an

Abou El Fadl, K. (2005). *The Great Theft: Wrestling Islam from the Extremists*. New York, NY: HarperSanFrancisco.

Afsaruddin, A. (2022). *Jihad: What Everyone Needs to Know*. New York, NY: Oxford University Press.

Afsaruddin, A. (2025). "Be inclined to peace!" An ethics of peacemaking and non-violent conflict resolution in the Islamic milieu. *Philosophy & Social Criticism, 51*(4), 597–608.

Al-Ashʿarī, Abū al-Ḥasan. (2000). *Maqālāt al-Islāmiyyīn wa Ikhtilāf al-Muṣallīn* (Vol. 1). Wiesbaden, Germany: Franz Steiner Verlag. [Originally in Arabic]

Al-Ashʿarī, Abū al-Ḥasan ʿAlī ibn Ismāʿīl. (2021). *Risālat al-Īmān li-l-Imām al-Ashʿarī wa Nuṣūṣ Ukhrā* (K. M. ʿAbduh, Trans.). Beirut: Kanz Nāshirūn. [Originally in Arabic]

Al-Baghdādī, ʿAbd al-Qāhir. (1995). *Al-Farq bayna al-Firaq* (2nd ed.). Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdah. [Originally in Arabic]

Al-Ghazālī, Abū Ḥāmid Muḥammad ibn Muḥammad. (n.d.). *Al-Mustaṣfā min ʿIlm al-Uṣūl* (Vols. 1–2). Edited by Ibrāhīm Muḥammad Ramaḍān. Beirut: Dār al-Arqam ibn Abī al-Arqam. [Originally in Arabic]

Al-Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (2003). *Kashf al-Murād fī Sharḥ Tajrīd al-Iʿtiqād (Theological Section)* (J. Subḥānī al-Tabrīzī, Ed.). Qom: Imam al-Ṣādiq Institute. [Originally in Arabic]

Al-Jābirī, Muḥammad ʿĀbid. (2004). *Al-ʿAql al-Siyāsī al-ʿArabī: Muḥaddidātuhu wa Tajalliyātuhu* (Vol. 1). Beirut: Centre for Arab Unity Studies. [Originally in Arabic]

Al-Māturīdī, Muḥammad ibn Muḥammad. (n.d.). *Kitāb al-Tawḥīd* (F. Allāh Khalīf, Ed.). Egypt: Dār al-Jāmiʿāt al-Miṣriyyah. [Originally in Arabic]

Al-Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1992). *Al-Muqniʿah wa al-Mabānī fī al-Uṣūl*. Qom: World Congress of the Millennium of Shaykh al-Mufīd. [Originally in Arabic]

Al-Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad. (1992). *Awāʾil al-Maqālāt fī al-Madhāhib wa al-Mukhtārāt*. Qom: World Congress of the Millennium of Shaykh al-Mufīd. [Originally in Arabic]

Al-Qāḍī ʿAbd al-Jabbār, ʿAbd al-Jabbār ibn Aḥmad. (1965). *Sharḥ al-Uṣūl al-Khamsah* (ʿAbd al-Karīm ʿUthmān, Ed.). Cairo: Maktabat Wahbah. [Originally in Arabic]

Al-Shahrastānī, Abū al-Fatḥ Muḥammad ibn ʿAbd al-Karīm. (1983). *Al-Milal wa al-Niḥal* (M. S. Kīlānī, Ed.). Beirut: Dār al-Maʿrifah. [Originally in Arabic]

Al-Ṭaḥāwī, Aḥmad ibn Muḥammad; Ibn Abī al-ʿIzz, ʿAlī ibn ʿAlī; & ʿIzzī, ʿAbd al-Munʿim Ṣāliḥ ʿAlī. (1988). *Uṣūl al-ʿAqīdah al-Islāmiyyah*. Beirut: Muʾassasat al-Risālah. [Originally in Arabic]

Badar, M. E., & Florijančić, P. (2021). Killing in the name of Islam? Assessing the Tunisian approach to criminalising takfir and incitement to religious hatred against international and regional human rights instruments. *Nordic Journal of Human Rights, 39*(4), 481–507.

Cavanaugh, W. T. (2009). *The Myth of Religious Violence: Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*. Oxford: Oxford University Press.

Fayḍ Kāshānī, Muḥammad ibn Shāh Murtaḍā, et al. (2008). *Majmūʿat Rasāʾil* (Vols. 1–4). Tehran: Shahid Motahari Higher School. [Originally in Persian]

Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Muḥammad ibn ʿUmar; Muʿawwaḍ, ʿAlī Muḥammad; & ʿAbd al-Mawjūd, ʿĀdil Aḥmad. (1999). *Al-Maḥṣūl fī ʿIlm Uṣūl al-Fiqh* (Vols. 1–4). Beirut: Al-Maktabah al-ʿAṣriyyah. [Originally in Arabic]

Girard, R. (1977). *Violence and the Sacred* (P. Gregory, Trans.). Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

Hallaq, W. B. (2009). *Sharia: Theory, Practice, Transformations*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hallaq, W. B. (2013). *The Impossible State: Islam, Politics, and Modernity's Moral Predicament*. New York, NY: Columbia University Press.

Ibn Shuʿbah, Ḥasan ibn ʿAlī. (1984). *Tuḥaf al-ʿUqūl ʿan Āl al-Rasūl (Peace Be Upon Them)* (ʿAlī Akbar al-Ghaffārī, Ed.). Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, Islamic Publications Office. [Originally in Arabic]

Jackson, S. A. (2002). *On the Boundaries of Theological Tolerance in Islam: Abū Ḥāmid al-Ghazālī's Fayṣal al-Tafriqa Bayna al-Islām wa al-Zandaqa*. Oxford: Oxford University Press.

Juergensmeyer, M. (2003). *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence* (3rd ed., revised and updated). Berkeley, CA: University of California Press.

Kelsay, J. (2007). *Arguing the Just War in Islam*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Odak, S. (2024). Why do they not do more? Analyzing peacebuilding actions of religious leaders during and after violent conflicts. *Religions, 15*(1), Article 116. https://doi.org/10.3390/rel15010116

Peters, R. (1996). *Jihad in Classical and Modern Islam: A Reader*. Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers.

Qummī, ʿAbbās; Majlisī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī; Namāzī Shāhrūdī, Ḥasan ibn ʿAlī; & Namāzī Shāhrūdī, ʿAlī. (1997). *Mustadrak Safīnat al-Biḥār* (Vols. 1–10). Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, Islamic Publications Office. [Originally in Arabic]

Ranieri, J. J. (2022). Defending victims, practicing restraint: God-consciousness and the use of force in the Qur'an. *Religions, 13*(2), Article 124. https://doi.org/10.3390/rel13020124

Schmitt, C. (2005). *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty* (G. Schwab, Trans.). Chicago, IL: University of Chicago Press.

Schmiedel, U. (2023). The myth of Muslim violence: Theorizing religion in the War on Terror. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik, 7*(2), 729–750. https://doi.org/10.1007/s41682-023-00158-z

ʿAbd al-Raḥmān, Ṭāhā. (2012). *Rūḥ al-Dīn: Min Ḍīq al-ʿAlmāniyyah ilā Saʿat al-Iʾtimāniyyah*. Casablanca, Morocco: Arab Cultural Center. [Originally in Arabic]

Zehra, M. (2022). A study of two distinct opinions concerning the Qur'anic view on peaceful co-existence and violence in a pluralistic society. *Journal of Contemporary Islamic Studies, 8*(2), 1–12

استناد به این مقاله: حیدری فرد، محمد.، کرمی، محمد. (۱۴۰۵). ساخت الهیات جنگ در فرقه‌های کلامی اسلامی. *پژوهشنامهٔ کلام تطبیقی شیعه، ۷ (۱۲)*، ۱۳۱-۱۶۷. DOI: 10.22054/jcst.2026.93307.1320

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.